

ТІЛ ДЫБЫСТАРЫ. ДАУЫСТЫ ЖӘНЕ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАР

Оразалиева Айдана Нурлан қызы

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі және әдебиет бағытының 1-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: **Байзаков Жандос Абдазимович**

Phd Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

АННОТАЦИЯ

Тіл дыбыстары өмір мен қоғам арасында адамдар қарым қатынаста болу үшін маңызды құралдардың бірі болып табылады. Әр бір ұлттың өзінің тілі өзінің ұлты өзінің діні бар болғанындай қазақ тілінің де өзіндік сөйлеу стильдер мен мәнерлері бар. Сол арқылы біз бір-біріміздің ой санамызда тұрған пікірлерімізді еркін түрде жеткізе аламыз. Тілімізде сөйлеу жеңіл болғанымен оның ішкі құрылысын үйрену оны жетік меңгеру біршама қиын. Оларды үйренуде ең алдымен қазақ тілін жоғары деңгейде санаға сіңдіріп, мәнерлеп сөйлей алу әр бір өзінің тілін құрмет ететін тұлғаның міндеті.

Кілт сөздер: *гуттураль, палаталь, лабиаль, алвеоляр, фонетика, дифтонг, вокализм.*

«Тіл деген сөздің өзінде бірнеше мағына бар: 1) тіл – жан-жануарлардың дәмді сезетін және адамның сөйлеу мүшесін атқаратын мүшесі; 2) тіл – соғыста жаудан алынған хабар немесе тірідей қолға түскен тұтқын; 3) тіл – уақытты (минут пен сағатты) көрсетіп тұратын көрсеткіш; 4) тіл – адамдардың бір-бірімен қатынас жасауына, пікір алысуына, өзара түсінісуіне мүмкіндік беретін құрал және осы қатынас құралының заңдылықтары мен ерекшеліктерін оқытып үйрететін, зерттейтін ғылым. Тіл жоқ жерде адамдар бірлесіп жұмыс жасай

алмайды, қоғамдық өндірістің қай саласын болсын да ұйымдастырып, дамыту мүмкін болмайды. Қоғамның қандай түрі болмасын тілсіз өмір сүріп болмайды. Кез келген жерде тіл арқылы қарым-қатынас құралы жасалады. Қазақ тілі сонау ерте дәуірден, біздің жыл санауымыздан бері қарай халқымыздың дамумен бірге алып басып. Жетіп келеді. Осылай тілдің нормаларымзды дұрыстау үшін қазақ тілі үлкен үш салаға бөлінеді. Олар:

1. Фонетика
2. Лексика
3. Грамматика

Біз Фонетика саласын алып қарайтын болсақ, оның ішінде біздің сөйлеу тілімізге қажет болатын, сөйлеу кезінде дыбыстау арқылы шығаратын дыбыстарды қарастырамыз. Фонетика – тіл дыбыстары туралы ғылым. Бұл салада біз дыбыстау мүшелері, дыбыстың құрамы мен түрлері, үндесуі, және екпін, буын, мәселелерін қарастырады. А.Байтұрсынов: «Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Дыбыстар дауысты, дауыссыз болады. Соған қарай таңбалары да дауысты, дауыссыз болып бөлінеді», — дейді де, олардың бесеуі дауыстылардың таңбасы деп көрсетеді. Мұның өзі сол кездегі араб графикасына негізделген. Ал бүгінгі таңда біз Шабкен Бектуровтің «Қазақ тілі» еңбегіне назар аударар болсақ зерттеуші ғалым былай деп пікір қалдырған: «Қазақ тілінде тоғыз жалаң (монофтонг) дауысты дыбыс бар. Екі дифтонг дауысты дыбыс (и,у) және орыс тілінен енген э, ё, я, ю дыбыстарын қосқанда небәрі 15 дауысты дыбыс бар»-, деп өз еңбегінде айтқан. Бүгінгі таңда біз қолданып, пайдаланып жүрген мәліметтер осы Ш.Бектуровтің еңбегінен. Ғалымның еңбегіне тереңінен назар салар болсақ, біз дауысты және дауыссыз дыбыстарды алып қарастырамыз. Ең алдымен бізге дауысты және дауыссыз дыбыстар жасау үшін дыбыс пен әріп қажет. Дыбыс – сөздің ең кішкене бөлігі. Ал, әріп – дыбысты белгілеу үшін қабылданған шартты белгіні айтамыз. Біздің қазіргі қолданып жүрген графикамыз орыс графикасына негізделген. Қазақ тілінде 42 әріп бар. Олар іштей Дауысты және Дауыссыз болып бөлінеді.

• **Дауысты дыбыс (вокализм)** – өкпеден шыққан ауаның дауыс шымылдығына соғылмай, ешбір кедергісіз еркін шығуын айтамыз.

Дауысты дыбыстарда үн басым болады да, олармен ән айтуға болады. Дауысты дыбыстар мен буын құрай аламыз. Сөзде қанша дауысты дыбыс болса сонша буын болады. Қазақ тілінде 12 дауысты дыбыстар бар. Олар: а, ә, е, о, ө, ұ, ү, у, ы, э, и, і. Осыларға қоса тағы дифтонг дауысты дыбыстар бар. **Дифтонг** - екі немесе үш дыбыстың бірігіуі. Олар: я, ю, ё. Осы дауысты дыбыстармен қосып тілімізде дауысты дыбыстадың саны 15 болады. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар дыбыстау мүшелеріне қарай 3 топқа бөлінеді.

Тілдің қатысына қарай **жуан** және **жіңішке** болып екіге бөлінеді.

1. **Жуан (гutturаль)** дауысты дыбыстар – а, о, ы, ұ, и, у;
2. **Жіңішке (палаталы)** дауысты дыбыстар – ә, ө, и, е, і, у.

Жуан дауысты дыбысты айтқанда тіл артқа қарай сәл тартылып, ортасы көтеріңкілейді. Ал, жіңішке дауысты дыбыстарды айтқанда тіл сәл ілгері жылжиды.

Жақтың қатысына қарай **ашық** және **қысаң** болып екіге бөлінеді.

1. **Ашық** дауысты дыбыстар – а, ә, е, э, о;
2. **Қысаң** дауысты дыбыстар – ы, і, ұ, ү, и.

Ашық дауыстыларды айтқанда, астыңғы жақ (үстіңгі жақ қозғалмайды) барынша төмен түседі де, қысаңдарды айтқанда жоғары көтеріледі. Басқаша айтқанда, ашықтарды айтқанда, екі жақ бір-бірінен қашықтай түседі де, қысаңдарды айтқанда, бір-біріне жуықтай түседі.

Еріннің қатысына қарай **еріндік** және **езулік** дауыстылар болып екіге бөлінеді.

1. **Еріндік (лабиаль)** дауысты дыбыстар – ө, о, ұ, у, ү;
2. **Езулік** дауысты дыбыстар – а, ә, е, э, і, ы.

Дауысты дыбыстардың да жазылу емлесі болады. Әр бір әріптің өзіне тән жазылу ережесі мен емшелері бар. Мысалы **У** әрібі жіңішке буында да, жуан буында және қосарлы **ыу, іу, ұу, үу** дыбыстарын таңбалайды. **И** әрпі барлық

буында және дауысты дыбыста да, қосарлы **ый**, **ій** дыбыстарын да таңбалайды. Осылай әр бір фонеманың өзіндік ерекшеліктері мен жазылуы, естілуі ережелері бар. Оны акустика және артикуляция қарастырады.

• **Дауыссыз дыбыс (консонантизм)** – өкпеден шыққан ауа кедергіге ұшарып, қысылып шығуын айтамыз. Дауыссыз дыбыстар негізінен үн мен салдырдан құралып үш топқа бөлінеді.

Қатаң тек салдырдан тұрады – к, қ, п, с, т, х, ф, ш, щ, ц, ч;

Ұяң үннен салдырып басым – б, в, г, ғ, д, ж, з, һ;

Үнді салдырдан үні басым – й, л, м, н, ң, р, у;

Дауыссыз дыбыстар жасалу жолы мен айтылу жолына қарай да топтарға бөлінеді.

Дауыссыз дыбыстар жасалу жолына қарай :

1. Ерін дауыссызадары (билабиаль) – п, м, б, у;
2. Тіс пен ерін дауыссызадары (лабиальденталь) – ф, в;
3. Тіс дауыссызадары (денталь) – т, д, с, з;
4. Тіл ұшы дауыссызадары (альвеоляр) - ч, ж, н, л;
5. Тіл алды дауыссызадары (палаталы) – ш, р, и, щ;
6. Тіл ортасы дауыссызадары (препалаталь) – к, г;
7. Тіл арты дауыссызадары (веляр) – қ, ң, ғ, х;
8. Көмей дауыссы – һ болып сегіз топқа бөлінеді.

Ал, айтылу жолына қарай 2 топқа бөлінеді:

1. Шұғыл (эксплозив) – п, б, м, к, г, д, ч, ң;
2. Ызың (фрикатив) – ф, в, с, ғ, ш, з, ж, һ;

ТАЛДАУ: Қазақ тілінің әр бір саласын үйренген кезімізде міндетті түрде практикалық жағынан әр бір сөзді, сөз тіркесін және сөйлемді талдап үйренеміз. Бұл арқылы біз ой санамызда тек жаттау арқылы ғана практикалық жағынан дамыту болып табылады. Қазір біз дауысты және дауыссыз дыбыстарға талдау жасаймыз.

Кітап

К – қатаң, шұғыл, тіл ортасы дауыссызы

І – жіңішке, қысаң, езулік

Т – қатаң, шұғыл, тіс дауыссызы

А – жуан, ашық, езулік

П – қатаң, шұғыл, ерін дауыссызы